

Het recht op subsistentie: een fundamenteel mensenrecht

JEANNEKE VAN DE VEN

Elke mens, elke gemeenschap, elk volk heeft het recht om in zijn eigen basisbehoeften te voorzien, om op eigen kracht te bestaan. Inbreuken hierop, vernietiging van subsistentie, dienen, zoals elke schending van de mensenrechten, internationaal gesanctioneerd te worden.

'The Women's Day on Food' op de Wereldvoedseltop in Rome op 15 november '96, een neven-manifestatie naast het officiële programma, werd geopend door Vandana Shiva met een vlammeende aanklacht tegen de vrijhandelspolitiek, die de zelfvoorziening en voedselveiligheid in het Zuiden heeft vernietigd. Vanaf de koloniale tijd tot nu werd deze politiek toegepast: van de beruchte Bengaalse Hongersnood in 1942, die twee miljoen doden eiste, tot de recente moorden in Rwanda.

De Bengaalse hongersnood was het directe gevolg van massale rijstexporten van Bengalen door de Britse koloniale heersers, die de oorlog wilden financieren. Vooral vrouwen verzetten zich sterk tegen deze politiek, met de slogan: "You can take our lives, but not our rice!" Rwanda moest, zoals vele andere landen in het Zuiden met een hoge schuldenlast, structurele aanpassingsprogramma's accepteren, die opgelegd werden door het Internationale Monetaire Fonds. Hierdoor werd het land gedwongen zijn grenzen te openen voor de vrije invoer van goedkoop gesubsidieerd graan uit Europa en de VS. Deze graandumping ruïneerde de lokale boeren, die niet konden concurreren met de goedkope import, en die het boeren opgaven. Het was aan deze geruïneerde boeren dat wapens geleverd werden om tegen elkaar te vechten.

Voedsel en tewerkstelling: de vrije wereldmarkt

De vernietiging van de voedselveiligheid en bestaansveiligheid beperkt zich echter niet tot het Zuiden. Maria Mies¹ beschrijft hoe de zekerheid dat de rijke landen in het Noorden als industrie- en exportlanden alle crises zouden aankunnen, door de stijgende werkloosheidscijfers en toekomstangsten van veel mensen geschokt is. Toch hebben politici, economen, wetenschappers en de media kennelijk geen ander recept dan "nog meer van hetzelfde". Meer groei, om weer nieuwe arbeidsplaatsen te scheppen, meer nieuwe technologieën, vooral op het vlak van de bio- en communicatietechnologie, om tegenover de wereldwijde concurrentie de eigen positie te redden. De zorg voor het milieu wordt, alweer, voor zich uit geschoven, omdat nu het scheppen en verzekeren van arbeidsplaatsen voorrang moet hebben. Milieupolitiek is mooi-weer-politiek.

Wat in de discussies over de tegenstelling tussen het verzekeren van arbeidsplaatsen en de bescherming van het milieu niet terug te vinden is, is niet alleen de onbetaalde zorgarbeid wereldwijd, maar ook de globale herstructurering van de wereldeconomie, die door de ondertekening van de GATT (in 1995 omgevormd tot de WTO, World Trade Organisation) vastgelegd werd. Met de GATT en de WTO werden wereldwijd alle handelsbarrières zoals invoerrechten, invoerbepalingen en beschermingssubsidies uit de weg geruimd. Het internationaal opererende kapitaal, de multinationale ondernemingen (MNO's) hebben sindsdien vrije toegang tot alle markten van die landen, die de GATT ondertekend hebben, dat wil zeggen: ook tot hun arbeidsmarkten.

Tot de GATT-clausules behoort vooral de opening voor de MNO's en voor de wereldwijde handel in agrarische producten van tot voordien in de meeste landen beschermde agrarische sectoren. Deze globale agrarische markt functioneert volgens het neoliberale principe van de vrije handel, en volgt in deze vooral de wet van de 'vergelijkende kostenvoordelen'. Volgens deze wet is het bv goedkoper om levensmiddelen uit lagelonenlanden naar het Noorden te importeren, dan de landbouw hier te subsidiëren of hogere prijzen voor levensmiddelen te betalen. Deze globalisering van de wereldeconomie heeft tot een snelle dood van de kleine boeren, zowel hier als in de derde wereld geleid. Anderzijds veroveren agrarische- en voedingsmiddelenconcerns, zoals Cargill, Pepsi-Cola, Nestlé, Unilever, Shell nu ongehinderd de landbouw in de lagelonenlanden van de derde wereld, en produceren daar groenten, bloemen, garnalen, fruit voor de export naar de industrielanden.

In India bijvoorbeeld², is de 'Bikaneri Bhujia' een traditionele snack, die in Bikaner, in Rajasthan, in de thuisarbeid vervaardigd wordt, en die ongeveer 2.500.000 personen, vooral vrouwen, van een levensonderhoud voorziet. Op dit

.....
Zie: Mies M., Editorial Rundbrief Subsistenz Perspektive nr. 6, "Globalisierung, Regionalisierung", Bielefeld, april 1996.

Zie: Mies M., "Frauen, Nahrung und globaler Handel - eine Ökofeministische Analyse zum Welternährungsgipfel, 13 - 17 November 1996 in Rom", ITPS, Bielefeld.

moment gebruikt Pepsi met zijn kapitaal en in zijn reclame deze traditionele naam om onder de prijs van de lokale producenten te verkopen en zo hun markt te verstoren. Pepsi voert geen enkele nieuwe technologie in om deze snack te maken. Deze US-MNO, die na de liberalisering van de economie vrij kan opereren in India, eigent zich eenvoudigweg de culturele kennis en de traditionele techniek van voedselbereiding van miljoenen eenvoudige vrouwen toe, en vernietigt daarmee de basis van hun bestaan. Deze vrouwen, uit de stad en van het platteland, geschoold en ongeschoold, getrouwen en weduwen, haalden hun inkomen uit deze thuisarbeid, die zeer goed bij de regio past, die zijn naam aan deze snack gegeven heeft. De Moth-linzen, die voor deze snack gebruikt worden, groeien alleen maar in de woestijnen van Bikaner en Jodhpur. De thuisindustrie had een zekere lokale markt, en ondersteunde daarmee niet alleen de vrouwen, maar ook de boeren in deze woestijengebieden, waar niet veel anders groeit. Tienduizenden andere vrouwen houden zich bezig met de bereiding van Papad, een snack die aan de Bikaneri Bhujia verwant is. En honderdduizenden straat-handelaarsters leven van de verkoop van deze geliefde snacks.

Op de voorbereidende bijeenkomst over 'Intellectuele Eigendoms Rechten, Gemeenschapsrechten en Biodiversiteit' in Delhi werd gesteld dat bijna de hele bevolking van Bikaner op een of andere manier bij Bikaneri Bhujia betrokken is. Pepsi heeft nu aangekondigd dat het dit product uit de sector van de thuis-industrie wil overhevelen naar de hightechsector, en goedkoper op de markt wil brengen. Aangezien ze de traditionele handelsnaam gestolen hebben om de markt van de gewone mensen te verstoren, zal dit voor de mensen in Bikaner een catastrofe zijn.

Claudia Von Werlhof³ stelt over de vernietiging van de subsistentie in het Zuiden, zoals in dit voorbeeld uit India, dat onderontwikkeling en ontwikkeling niet op een opeenvolgende tijdslijn liggen, maar dat onderontwikkeling juist altijd het resultaat is van ontwikkeling, en er niet aan voorafgaat. Onderontwikkeling is daarom als zodanig niet iets ouds, maar iets nieuws, zo nieuw als het kapitalisme zelf. Sinds de invoering van het kapitalisme wordt onderontwikkeling geproduceerd, namelijk in de vorm van de vernietiging van subsistentie in de hele wereld. Want wat de niet-kapitalistische wereld werkelijk draagt is wat wij subsistentie noemen. Deze zelfde subsistentie vinden we terug in de zogenaamde primitieve culturen (die in vergelijking met ons toch niet zo primitief blijken) en in de oude hoge prepatriarchale culturen. Dit waren subsistentiesamenlevingen, of natuurlijke economieën, zoals sommigen ze noemen. Zij beschouwen subsistentie als het leven in al zijn volheid. Wat we vandaag meemaken, namelijk de schaarste aan alles, en inderdaad, de schaarste temidden van een groot surplus, en dit niet alleen in de marge of in de periferie, is een compleet moderne uitvinding. Nooit, in geen enkele samenleving uit de wereldgeschiedenis, was er sprake van een economie die leidde tot een dergelijke schaarste.

---

³ Zie: Von Werlhof C., "Subsistence: Goodbye to Economic Calculation?", lecture at the Humboldt University in Berlin, 1993.

Het antwoord op deze schaarste wordt in die domeinen gezocht, die het probleem veroorzaakt hebben. Vandana Shiva formuleerde op de Voedseltop in Rome in dit verband een sterke kritiek op de mythe, verspreid door de bio- en gentechnologische industrie, dat biotechnologie het hongerprobleem in de wereld kan oplossen. Zij pleit ervoor biodiversiteit in de handen van vrouwen en lokale gemeenschappen te houden, en toont aan dat in een economie waarin mensen, biodiversiteit en productie voor het levensonderhoud (voedsel) centraal staan, mensen nooit een probleem zijn. In een dergelijke economie zijn mensen bovenal producenten van hun eigen levensonderhoud en voedsel, niet slechts passieve consumenten. De calculatie in zo'n economie is de tegenovergestelde van die van de huidige markteconomie. In de subsistentie-economie is arbeid de input en voedsel de output. In de markteconomie is arbeid de input en geld de output. Wat in de markteconomie telt zijn geen resultaten in termen van voedsel, maar van financiële winst. Mensen die niet aan dit systeem bijdragen als producenten of consumenten zijn eenvoudigweg 'surplusbevolking'. In een scherpe aanklacht richt zij zich tegen het fenomeen, waarin MNO's inzake patenten vooraan staan wanneer het om eigendomsrechten en de daarmee samenhangende winsten gaat, maar niet thuis zijn waar het gaat om verantwoordelijkheden voor de gevolgen die daaruit voortvloeien voor de lokale bevolking.

Farida Akhter uit Bangladesh ontkracht de populaire en wijdverbreide mythe dat bevolkingsgroei de hoofdoorzaak is van honger, armoede en milieudestructie. Zij toonde te Rome aan dat er in Bangladesh — een land dat altijd aangehaald wordt als het meest overbevolkt — genoeg land is om alle mensen te voeden. Volgens haar was het doel van de bevolkingscontrolepolitiek, gevoerd door instituten zoals de Wereldbank, UNFPA en de Population Council niet de uitschakeling van honger en armoede, maar de uitschakeling van de armen. Haar standpunt tegen bevolkingscontrole had overigens niets te maken met voor de Paus en tegen contraceptie zijn: "We zijn noch voor de Paus, noch voor de Winst. We willen ons eigen lot bepalen."

De accumulatie van kapitaal is dus niet iets wat overal in de wereld gevoeld wordt op een positieve manier, maar slechts in zeer bepaalde delen van de wereld, en zelfs in deze delen slechts schijnbaar. De rest van de wereld is integendeel wat dit vampierensysteem als basis gebruikt en wat het uitzuigt. De derde wereld heeft nooit zijn eigen productiesysteem gehad sinds het bestaan van het kapitalisme. Het is alleen de basis, de bron geweest, vanwaaruit kapitaal naar de vampier geleid werd. De accumulatie van kapitaal in de centra bestaat slechts op basis van de plundering van deze gebieden, zoals Rosa Luxemburg correct analyseerde. Vandaar ook de onmogelijkheid van 'catching-up development' of inhaal-ontwikkeling.

Terwijl in de derde wereld, vooral in India, miljoenen boeren tegen deze wereldwijde uitverkoop van hun zelfvoorziening en van hun zelfstandige landbouw de straat opgingen en gaan, wordt de mondialisering van de economie hier in West-Europa nauwelijks waargenomen, of kritisch bediscussieerd. Dit, terwijl de neoliberale wet van de 'vergelijkende kostenvoordelen' ook geldt met

betrekking tot arbeidsplaatsen. Omdat de loonkost in de lagelonenlanden voor de ondernemingen maar een schijntje van de loonkost hier is, verhuizen deze hun productie in toenemende mate naar deze landen. Tot de lagelonenlanden behoren tegenwoordig niet alleen de landen van Azië en Latijns-Amerika, maar ook de voormalige Oostbloklanden.

In discussies over werkloosheid en milieu komt deze realiteit van de neo-liberale wereldmarkt echter niet voor. Politici, vakbonden en wetenschappers doen nog altijd alsof de economie een nationale economie uit de negentiende eeuw is, die door nationale politiek gevrijwaard kan worden in de brutale concurrentiestrijd van allen tegen allen. Terwijl al lang duidelijk is dat het patriarchale kapitaal geen vaderland of moederland kent.

Deze blindheid voor het reëel bestaande en globaal opererende kapitalisme van vooral de multinationale ondernemingen en hun vertegenwoordigers bij de Wereldbank, de W.T.O. en vele VN-organisaties leidt niet alleen tot realiteitsvreemde onwetendheid, maar vormt ook een hinderpaal voor een nieuw en creatief nadenken over alternatieven voor dit moorddadige systeem.

Het is in dit perspectief van het blinde geloof in de wonderkrachten van de wereldmarkt dat vooral door vrouwen bewust de strategie van de regionalisering en de lokalisering van de economie naar voren geschoven wordt: het subsistentie-perspectief. Velen zijn echter de mening toegedaan dat dergelijke fundamentele alternatieve ideeën vandaag de dag niet naar voren geschoven kunnen worden, omdat voor de mensen het hemd — de arbeidsplaats — nader is dan de rok — het milieu en niet-vervreemdend leven. In het tijdperk van de dollekoeienziekte echter gaat misschien bij sommigen een licht op over de waanzin van de wereldvoedselmarkt.

Het Subsistentieperspectief

Met 'subsistentie' bedoelen we datgene wat nodig is om binnen de grenzen van onze planeet een tevreden en vervuld leven te leiden, om onze authentieke behoeften te bevredigen, in tegenstelling tot winststreven, concurrentie, consumentisme en milieuverstoring. Subsistentie, zegt Claudia von Werlhof is uiteindelijk iets volslagen eenvoudigs: namelijk dat mensen zorgen voor datgene wat zij in feite nodig hebben om hun dagelijks leven te leven.

Onder het subsistentieperspectief verstaan we een omschakeling met betrekking tot de doelstellingen van de economie en met betrekking tot de waarden die daarmee verbonden zijn, naar juist die alledaagse en overal gepraktiseerde overlevingsproductie, die zich onder de voorwaarden van de groei-economie niet ontvouwen kan. Het gaat dus om een aanknopen aan het bestaande, dat neerkomt op de versterking en uitbreiding van de praxis van het verzet tegen de vernietiging. Het gaat niet om een nieuwe utopie. De regionalisering en lokalisering van de economie in het subsistentieperspectief is gericht

op de bevrediging van de eigen basisbehoeften door zelfvoorziening en door regionale vermarkting. Centrale doelstelling van een dergelijke economie is de zorg en het verder dragen van het leven in plaats van het maken van winst. Daarbij dient weer met elkaar verbonden te worden wat door de moderniteit van elkaar gescheiden is, zoals hand- en hoofdarbeid, stad en platteland, alsmede de verhoudingen die tot nu toe hiërarchisch van elkaar gescheiden waren, zoals het Noorden en het Zuiden, man en vrouw, natuur en samenleving.

Waar het om gaat is wat we nodig hebben voor een goed leven, waarbij we onder 'een goed leven' iets anders moeten leren verstaan dan het zwemmen in materiële goederen. Iedereen die in deze overdaad geleefd heeft weet dat dit paradijs slechts schijn is, en dat onze werkelijke behoeften er niet bevredigd worden, maar omgezet worden in vormen van verslaving. Het zoeken naar bevrediging wordt een verslaving omdat bevrediging nooit mogelijk is door deze bevredigers.

Het belang van de praxis

Sinds 20 jaar bestaat in het Duitse Bielefeld een groep sociologen en boeren, die zowel theoretisch als praktisch, zowel hier als in de derde wereld, bezig zijn met subsistentie, en die een aantal jaren geleden hun initiatief omgevormd hebben tot het 'Institut für Theorie und Praxis der Subsistenz' (ITPS) Maria Mies, Claudia Von Werlhof, Veronika Bennholdt-Thomsen, en anderen werken, theoretiseren en publiceren van hieruit over subsistentie. Samen met Vandana Shiva werkte Maria Mies⁴ het subsistentieperspectief uit in 'Ecofeminism' (1993).

Volgens ITPS zijn nieuwe arbeids- en levensgemeenschappen van groot belang voor de verwerkelijking van het subsistentieperspectief. Zij zelf werken met grote regelmaat op de Fogenhof, een kleine boerderij, mee. Over de verhouding tussen theorie, empirie, methode en praxis zeggen zij het volgende: Het probleem van het huidige alternatieve onderzoek, maar ook van alternatieve politieke activiteiten, is volgens hen gelegen in het uiteenvallen van spreken en doen, zoals bijvoorbeeld in de duurzaamheidsdebatten vaak het geval is. Zij zijn van mening dat ook een andere dagelijkse praxis, of minstens ervaring met een andere praxis, nodig is om anders te kunnen denken. Daarom streven zij ernaar hun subsistentieactiviteiten in de landbouw, in handwerk en in huishoudelijke zorgarbeid uit te breiden. Dat behoort als het ware tot hun onderzoeksmethode. Ze willen niet langer het nadenken over ecologische economie scheiden van het rechtstreekse handelen.

Het is eigen aan onze beschaving dat subsistentiearbeid en handenarbeid weinig gewaardeerd worden, zodat ook in het nadenken over alternatieven steeds weer de alternatieve technologische maakbaarheid van het overwinnen

.....
Zie: Shiva V. en Mies M., *Ecofeminism*, London, Zed Books, 1993.

van het rijk der noodzaak gezocht wordt. Het valt zwaar andere culturen te begrijpen, voor wie het een kwestie van menselijke waardigheid is, het eigen leven en overleven door eigen (subsistentie)arbeid voort te brengen. Mensen in onze regionen sluiten zich zelfs in tijden van toenemende massawerkloosheid voor dit uitzicht af.

Als methodologiekritisch begrip wordt door het ITPS 'de culturele argeloosheid' ingevoerd. Daarmee wordt de heersende wetenschappelijke benaderingswijze van de eigen samenleving bedoeld, namelijk de argeloosheid over hoe deze zich tot het leven verhoudt, en eveneens, de benaderingswijze van vreemde culturen. Daarom beschouwen zij de vraag van een niet milieuvernietigende, niet-hiërarchische en niet-patriarchale levenswijze niet als een probleem van de economie of zelfs van de technologie, maar in eerste instantie als een cultuurprobleem. De levensvijandige groei-ideologie heeft de hoofden en harten van de meerderheid reeds lang verziekt. Een andere benadering kan daarom niet de opgave of het ontwerp van enkelen zijn, maar de daad van velen.

Het subsistentieperspectief propageert geen alternatieve samenlevingsmodellen. Het modeldenken zelf is niets anders dan een koloniaal wapen om de hele wereld met imperialistische ontwikkeling (de zogenaamde ontwikkelingspolitiek) of met aansluiting aan de zogenaamde vrije wereldmarkt, dat wil zeggen de multinationale ondernemingen en de multinationale financieringsinstituten (bij voorbeeld door zogenaamde structurele aanpassingsprogramma's) te onderwerpen. Met behulp van het ontwikkelingsdiscours is het ene zaligmakende, namelijk het westerse, beschavingsmodel over de hele wereld verspreid. Het universalistische objectiviteitsbegrip van de heersende wetenschapsparadigma's heeft deze weg voorbereid en plaveit hem op massieve manier verder (Wallerstein 1984). Het gaat daarbij zowel om een kolonialisme naar binnen als naar buiten.

Het praxisbeginsel: het subsistentieperspectief

Geld kan men niet eten, en in, en vooral van een verstoord landschap kan men niet leven, dat heeft Ken Saro Wiwa aan de wereld duidelijk gemaakt. Met het subsistentieperspectief wordt een proces bedoeld waarin dit principe ter harte genomen wordt; een richting, die enkelingen en groepen in hun dagelijks leven inslaan, die zich dit weten cultureel weer toe-eigenen. Daarmee wordt geen afgebakend modelbeeld nagestreefd, volgens hetwelk de samenleving zich zou moeten ontwikkelen, maar wordt de verandering van de samenleving verstaan als een proces dat dagelijks door de daad van enkelingen en groepen wordt bewerkstelligd.

Daaraan ligt een ander dan het heersende begrip van politiek ten grondslag. Naar het motto van de vrouwenbeweging "Het persoonlijke is politiek" gelooft men in het subsistentieperspectief in een politiek van onder af, waarin het

dagelijkse doen en laten, en niet alleen de politieke vergadering op de vrije avond, én de verantwoordelijkheid van het individu de doorslaggevende rollen spelen.

Het subsistentieperspectief heeft niets te maken met autarkie of afgegrensde gebieden. Ook wil het niet terug naar het stenen tijdperk of naar feodale relaties. In feite hebben ook historisch gezien nooit autarkische groepen in de samenleving bestaan, er werd altijd ook geruild. Bepalend voor een ander economiemodel is, zowel historisch als op dit moment, volgens welk principe geruild wordt. In dat opzicht staan vragen over de markt en over de parameters van de ruil, die wederkerigheid inhouden, in het centrum van de belangstelling.

Vragen over regionalisering staan bovenaan de agenda, en wel in die zin dat productie, ruil en verbruik in en binnen een regio plaatsvinden, zodat regionale ecologische kringlopen ontstaan. Daartoe behoren thema's als producent-verbruikersgemeenschappen, wegen om bewust regionale producten te kopen, alsmede de verhalen over het bevorderen of verhinderen van dergelijke oriënteringen.

Ook in onze overgeïndustrialiseerde en overconsumptieve samenleving beschikken we ondanks alles over subsistentiekennis en op subsistentie gerichte praktijk, ofwel in de doelgerichte en bewuste vorm van alternatieve initiatieven, ofwel eerder onbewust in ons alledaags gedrag. Dit geldt in het bijzonder voor de dagelijkse subsistentieproductie, die vooral door vrouwen gedaan wordt, die zich daarvan door de bestaande geringschatting die deze activiteit te beurt valt, en door de geruïneerde vorm, die deze aangenomen heeft, meestal niet eens als positieve prestatie bewust zijn.

Bewuste waarneming van deze onbewuste praxis, onderzoek naar de historische en huidige voorwaarden hiervoor, verspreiding van ervaringen van initiatieven en groepen als bemoedigende voorbeelden kunnen ons helpen onze weg uit de huidige destructie te vinden, en weer een veelheid van menswaardige samenlevingen op te bouwen.

Het subsistentieperspectief als weg uit het patriarchaal-kapitalistisch systeem

Het patriarchaal-kapitalistisch systeem kenmerkt zich op de eerste plaats door de doelstelling van zijn economie: het maken van winst door de productie van een eeuwig groeiende berg van waren. Deze productiewijze wordt afgewenteld op en houdt de uitbuiting in van de natuur, van vrouwen en van de derde wereld. Deze uitbuiting kan slechts geschieden door een hoge mate van militarisering: geweld, roof en destructie. Concurrentie, privatisering, commercialisering, monetarisering van steeds meer levensdomeinen, harde technologie, mens-machine relaties staan hoog in het vaandel. Het is een levensvorm die niet veralgemeenbaar is, maar slechts is weggelegd voor elites.

Er is sprake van een sexuele arbeidsdeling, waarbij de meeste door vrouwen verrichte zorgarbeid onzichtbaar wordt gemaakt en uitgebuit. Productie en consumptie worden zowel in ruimte als tijd van elkaar gescheiden, en productiewijzen worden onzichtbaar gemaakt. Dit fragmentariserende, dualiserende systeem vernietigt sociale banden en creëert de geatomiseerde mens, die door onverzadigbaarheid, overconsumptie, bevrediging van pseudobehoeften en afhankelijkheid van het systeem probeert tegen de bierkaai te vechten. Het doel van arbeid wordt geld verdienen. Arbeiders worden ademloze geldverdieners, die geen tijd meer hebben om van het leven te genieten. Het leven wordt snel en oppervlakkig, onzeker en afhankelijk, met een steeds wisselende consumptie en de gemanipuleerde 'vrijheid' van de wereldsupermarkt, waaruit de 'maat van de dingen' is verdwenen. De mens heeft geen greep meer op dit wereldwijde monster, dat hem dit soort leven verkoopt als 'het goede leven'.

Het subsistentieperspectief heeft een totaal andere opvatting over het goede leven en over vrijheid. Doel van de economie moet zijn wat het oorspronkelijk was, namelijk het scheppen en herscheppen van leven binnen de grenzen van onze planeet. Dit betekent dat een hoge waarde wordt toegekend aan zorgarbeid, zorg voor elkaar, zorg voor de natuur. De doelstelling van het bewaren van het leven sluit iedere vorm van militarisering en uitbuiting uit. Op basis van relaties van respect en wederkerigheid, zowel met de natuur als met mensen en volkeren, en uitgaande van een holistisch perspectief waarin problemen in hun samenhang worden gezien, en in hun samenhang worden opgelost, wordt gestreefd naar gemeenschapsvormen waarin verbondenheid en solidariteit belangrijk zijn. Arbeid is autonome arbeid. De productie is gericht op de bevrediging van basisbehoeften, met participatie van iedereen en voor iedereen

De onverzadigbaarheid en de mateloosheid worden vervangen door het materiële genoeg en de juiste maat. In deze arbeid wordt gestreefd naar een herverdeling tussen mannen en vrouwen van zorgarbeid en beperkte loonarbeid; het aandeel van niet-verloonde bezigheden zal groter worden. Productie en consumptie worden weer herenigd en bij elkaar gebracht, waardoor weer een betrouwbare productie kan ontstaan. De samenleving kiest voor samenwerking in plaats van concurrentie, voor mens-mens relaties, voor zachte, vriendelijke technologie en voor kleinschaligheid en overzienbare structuren, waarin iedereen kan participeren, zowel op het vlak van politiek, als van kennis en technologie. Er bestaat een lokale gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor het gemeenschappelijk erfgoed van water, land, bossen, dat gedeprivatiseerd moet worden. Het doel van arbeid is het leven en het levensonderhoud. Er zal tijd ontstaan waardoor de levenskwaliteit zal verhogen. Vrijheid betekent in dit soort leven de autonomie om als gemeenschap op eigen kracht in verantwoordelijkheid en verbondenheid het leven in te richten. Consumentisme moet plaats ruimen voor spiritualiteit en waardigheid, die een integraal deel worden van deze manier van leven in verbondenheid.

Het subsistentieperspectief biedt geen vastomlijnd model. Vele wegen zijn mogelijk. Vele oplossingen ook. Diversiteit is een van de grote schatten van de

.....

natuur, en evenzeer van de menselijke gemeenschap. Het betekent kiezen voor de volheid van een gelukkig, bevredigend, werkend, kwalitatief rijk leven, waarin vreugde en genieten voortvloeien uit het zorgen voor onszelf, voor elkaar en voor de natuur.

Voorbeelden van nieuwe subsistentie: tekens van hoop

Belangrijk is het goede nieuws te vertellen, en er inspiratie uit te putten, in plaats van ons machteloos blind te staren op de grote destructieve krachten. We kunnen starten waar we nu zijn, dat wil zeggen de globale markteconomie. Tegenover deze globale economie betekent subsistentie een houding van dissidentie en van non-coöperatie, zoals dat sterk in India leeft (Gandhi). Verandering zal van onderuit komen, omdat mensen niet het vervreemde en afhankelijke leven willen leiden dat ons door de wereldsupermarkt wordt aangeboden, maar stap voor stap hun eigen onafhankelijke basis van bestaan terugwinnen en terugpakken. Dit betekent dat we de moed moeten hebben om uit te vinden wat de dissidentie in onze eigen situatie kan zijn. Zoals de boeren in India protesteren tegen de invasie van McDonalds met de slogan: 'We have a right to feed our own people'. Zoals wij als consumenten zouden kunnen reageren op de invasie van genetisch gemanipuleerde soja, die men dan ook nog weigert te labelen, met de weigering om überhaupt nog sojaproducten te eten.

In een steeds kleiner wordend deel van de wereld, is de subsistentie-arbeid, ook nu nog de belangrijkste bron van bestaan. Dit geldt vooral voor de derde wereld. Echter ook in gebieden die sinds lang zijn aangetast of vernietigd door de markteconomie ontstaan overal in de wereld initiatieven, waarin mensen in kleine groepen de macht over hun eigen basis van bestaan terugpakken.

Hieronder willen we enkele van deze tekens van hoop gewoon opsommen. Verschillende subsistentie-initiatieven op een rij:

Een belangrijk initiatief is afkomstig van Aziatische boeren, die het 'Farmers' Rights' Charter' formuleerden:

"Wij, boeren van de wereld, met inbegrip van boerinnen, inheemse boeren, landloze boeren, hebben de plicht en het recht tot zelfbepaling, wat het recht inhoudt onze eigen landbouwsystemen te kiezen, en ons levensonderhoud en onze bronnen te beschermen." In hun verklaring beschouwen zij zichzelf als de oorspronkelijke en eeuwenoude bewaarders en telers van biologische diversiteit. Deze kennis en technologie behoort tot het gemeenschappelijk erfgoed, waarop geen individuele rechten geclaimd kunnen worden. Hiermee tekenen zij verzet aan tegen de intellectuele roof door MNO's, die dit erfgoed als 'ruwe grondstof' beschouwen, en er intellectuele eigendomsrechten en patenten op doen gelden. Vanuit bioveiligheid verklaren zij het eveneens tot hun recht om genetisch gemanipuleerd zaad te weigeren, omwille van de risico's van biologische en chemische vervuiling.

“Het overleven van de kleine boeren is noodzakelijk voor het overleven van de planeet. Wij verbinden ons daarom plechtig tot het beschermen van onze biologische en culturele diversiteit, onze intellectuele capaciteiten en ons levensonderhoud.”

De vrouwen van de al zeer oude Chipko-beweging in India⁵ voeren actie tegen de commerciële houtkap. Door het omarmen van bomen beschermen zij het woud, dat voor hen een van de belangrijkste bronnen voor hun bestaan vormt. De vrouwen in deze wijdverbreide, horizontale beweging staan met elkaar in verbinding door oude gezangen, en zij persisteren in hun acties om de bomen te redden totdat de houtkappers zich terugtrekken.

In Kenia ontstond de Greenbelt Movement⁶, een grote beweging van kleine groepen vrouwen, die het heraanplanten van bomen tot doel heeft, om zo te komen tot verbetering van het milieu en van hun eigen voorwaarden tot overleving.

- In het door zijn leiders en de markteconomie uitgezogen en gedesintegreerde Congo, voorheen Zaïre, bestond voor de opmars van Kabila, een groeiende autonome informele sector, een assertieve société civile, die er op eigen kracht in slaagde in de basisbehoeften van de bevolking te voorzien en te overleven. José Mpundu getuigt⁷ over de druk die er wordt uitgeoefend om geld te aanvaarden om verkiezingen te organiseren:

“Jullie zeggen wel dat we autonoom zijn, maar toch wordt ons een financiering opgedrongen waardoor we opnieuw in een afhankelijkheidssituatie terecht komen. Precies aan die toestand willen we een einde maken. We willen geen slaven en ook geen kinderen meer zijn”.

En over de dramatische economische crisis:

“Ik leef in een heel volkse, proletarische buitenwijk van Kinshasa. Er is daar veel miserie, maar de mensen leven. Ze redden het. Uw argumentatie is me bekend. Uiteindelijk gebruikt u onze miserie om een bepaalde orde te verrechtvaardigen. Onze ellende wordt een alibi om het kwaad niet met de wortel uit te rukken. Hoewel velen slechts een keer om de twee dagen kunnen eten, blijven we overeind. Iedereen plant nu groenten en overal zijn er fruitbomen. Mijn zuster eet zelfs kip, omdat ze erin geslaagd is een kleine kwekerij uit de grond te stampen. We houden het vol met een economie waar jullie zo minachtend over doen. Misschien is ze zelfs veel degelijker dan het internationaal systeem dat men ons in naam van de kapitalistische markteconomie wil opleggen. Economie is voor mij in de eerste plaats produceren om te leven, om de noodzakelijke levensbehoeften te voldoen. Dat is de echte economie... een manier om de economie haar echte betekenis terug te

---

5 Zie: Jeanneke van de Ven in “Heelheid in diversiteit”, in Janssens F. En Melle U., *Voeten in de aarde*, Antwerpen, Hadewych, 1996.

6 Idem

7 Goosens P., “Hou jullie geld maar”, Knack, 18 december 1996.

geven. Zo vermijd je dat ze een bron van uitbuiting wordt en een kans voor de elite om zich te verrijken. Met de informele economie begin je anders tegen het leven en de samenleving aan te kijken. Noodgedwongen moet die zich trouwens op een andere manier organiseren. In onze economie is geen plaats meer voor profiteurs en uitbuiters.'

- LETS: een ruilhandelsysteem van diensten en goederen buiten de markt, dat bestaat in verschillende delen van de wereld (Canada, Nieuw-Zeeland, Nederland, Duitsland, Zwitserland, Engeland, en ook in Vlaanderen, waar LETS-groepen actief zijn in Gent, Antwerpen en Leuven.) Met name voor achtergebleven/achtergelaten regio's en voor armen in de steden biedt dit systeem perspectieven, omdat er geen geld voor nodig is en men ruilt op basis van kwaliteiten en diensten van elkaar.
- Je geld of je leven: zo'n 5% van de Amerikaanse bevolking, en een groeiend deel van de Europese, kiest bewust voor minder werken (in loondienst), en dus minder inkomsten, om op die manier een kwalitatief bevredigender leven op te bouwen: meer tijd, meer aandacht voor mensen (kinderen, ouders, vrienden, zieken) en voor de leefomgeving (minder vervuiling door een rustiger leven).
- In Benington, een stad in de VS, trok IBM plotseling weg en liet in een klap 15.000 werklozen achter. Met IBM vertrok ook de lokale supermarkt. Mensen hergroepeerden en herorganiseerden zich, namen het land terug en gingen voor hun overleving over tot nieuwe soorten van cultivering van het land op basis van nieuwe relaties tussen mensen met inbegrip van relaties met indianen. In Arizona ontstond een gelijkaardige samenwerking tussen indianen en kleine blanke boeren om het land te vrijwaren van de agro-industrie.

In Cuba riep Castro, of all people, na de ineenstorting van de Sovjet-Unie en de daarmee samenhangende economische relaties, op tot subsistentie. Nu moeten we voor onszelf zorgen, zei hij. Claudia von Werlhof⁸ merkt hierbij op dat "zijn opvatting over subsistentie uiteraard nogal beperkt was, maar het feit dat uiteindelijk subsistentie voorafgaat aan het proletariaat duidt niettemin op wat subsistentie feitelijk moet zijn, nl dat mensen zorgen voor wat zij nodig hebben om hun leven van elke dag te leven."

- In Moskou trekt iedereen die de stad kan verlaten erop uit om iets te verbouwen. In Roemenië gebeurt dit ook massaal.
- Subsistentie wordt vaak geassocieerd met het platteland. Echter ook in grote steden is in toenemende mate sprake van allerlei initiatieven om het land terug te claimen en weer een zinvolle autonome basis van bestaan op te bouwen.

.....

8 Von Werlhof C. vermeldt dit in haar lezing te Berlijn (Cfr. voetnoot 3)

La Poudrière: een gemeenschapsproject in een achtergestelde gedes-industrialiseerde wijk van Brussel. De gemeenschap bestaat uit meer dan honderd leden en is zelfvoorzienend: voedsel van eigen boerderij, overige inkomsten oa van het herstellen en verkopen van de afval van de samenleving (meubels, kleding etc). De leden zijn niet in loondienst en genieten dus geen sociale zekerheid van de staat. Hun sociale zekerheid is de gemeenschap die zorgt voor zijn eigen leden.

In Japan huurden de Yabo-Farmers (Wilde Boerinnen) 20 jaar geleden land voor landbouw in de buitenwijken van Tokyo, land dat intussen midden in de stad ligt. Al die tijd weigerden zij het land op te geven, en pleiten en werken zij voor het weer vruchtbaar maken van de stad. Dit collectieve initiatief bereikt een 100% zelfvoorziening voor sommige producten, zoals groenten en soja, en 40% voor rijst.

Groene guerilla in New York⁹: gewapend met schoppen en rieken en kruiwagens trekken de Green Guerillas er elke dag op uit om de straten en pleinen van New York groener te maken. Wat ooit begon als een subversieve activiteit — het kraken van braakliggende terreinen — is nu een algemeen aanvaarde en zelfs aangemoedigde sociale activiteit geworden: tuinieren in een stenen woestijn. Buurtbewoners worden samengebracht om te tuinieren op braakliggende terreintjes tussen twee huizenblokken. Er wordt voor plantgoed, praktische hulp en advies gezorgd. Op dit moment zijn de Green Guerillas betrokken bij ruim duizend 'community-gardens', die bijdragen tot sociale integratie en buurtopbouw.

Greening Tower Blocks¹⁰: in Engeland wordt voedsel verbouwd in de 'Urban Oasis' van de stad Salford, gebaseerd op zelfhulp en burenhulp. Het project toont aan dat het mogelijk is om een meer sociaal- en milieuvriendelijke omgeving te creëren voor betonnen hoogbouwbuurten; dat het mogelijk is goed voedsel te produceren op plaatsen waar voorheen niets groeide; en dat het door de participatie van de bewoners mogelijk is dergelijke ontwikkelingen duurzaam te maken. In deze projecten wordt aandacht besteed aan praktische technieken om land terug te eisen, aan subsistentie-technieken, aan controlemechanismen door de bewoners, aan compostering etc. Deze projecten lossen vele buurtproblemen op, zodanig dat in 10 andere steden plannen voor gelijksoortige projecten bestaan.

Huishoudtuinen¹¹ als een antwoord op verandering: mensen die, al of niet gedwongen, verhuizen naar een andere plaats, (van het platteland naar de stad, op de vlucht voor een oorlog) leggen zonder grote investeringen in tijd, geld of energie tuinen aan om een deel van hun vroegere omgeving en dus van hun vroegere leven weer op te bouwen. Veel van deze tuinen maken deel uit van de overlevingsstrategie van mensen. De producten van deze tuinen verrijken het gezinsdieet met smaak, vitamines en voedzaamheid. Voorbeelden van deze overlevingsstrategie

---

9 Geerts P. in "Groene guerilla in New York", *De Morgen*, 11 januari '97.

10 Evans P. in "Salford's urban oasis", *The Guardian Weekly*, vol. 153, nr. 20, november '95.

11 Soleri D. En Cleveland D. in "Household gardens as a response to change", *Ileia Newsletter*, maart 1992.

vinden we bij Afghaanse vluchtelingen in Noord-Pakistaanse kampen, bij migranten die van het platteland naar de stad trekken, zoals in Lusaka, Bangui, Buenos Aires, Lima, Abidjan, Sierra Leone, Mexico City.

15% van het voedsel in Nairobi wordt door vrouwen in de stad verbouwd. In Seoul wordt voedsel verbouwd op de daken in de slums.

City-gardening: een grote beweging in de VS in gedisindustrialiseerde steden (bij voorbeeld Detroit en New York) bezetten armen het land dat braak ligt en maken er tuinen. De staat gedooft dit, aangezien hij zelf niet in staat is de mensen te voeden. In Detroit begon een zwarte vrouw op zichzelf met zo'n tuin. Drugsverslaafde jongeren kwamen haar helpen, en kregen zo weer een relatie met de natuur: 'Je moet een situatie veranderen, om deze te begrijpen.' Dergelijke projecten hebben een synergetisch effect: een hele serie problemen wordt aangepakt in één project, gestart door één vrouw.

Seikatsu: een grote consumentenbeweging in Japan, ontstaan naar aanleiding van de Minimata-ziekte. Deze kwikvergiftiging in vissen in de Minimatabaai ontstond na industriële lozing van gifstoffen. Consumenten verloren hun vertrouwen in de industriële voedselproductie, en startten kleinschalige lokale netwerken op van directe producent-consumentrelaties met lokale producenten, in wie ze vertrouwen hadden. Na 20 jaar bestaan er op dit moment in Japan meer dan 80.000 'han's' (kleine consumentengroepen en hun producenten).

Last but not least: geïnspireerd door de Seikatsu-beweging zoals beschreven in het boek van Maria Mies *Ecofeminism*, ontstonden recent ook in Vlaanderen 'de Voedselteams': kleinschalige netwerken van consumenten, die overeenkomsten afsluiten met lokale producenten van groenten, fruit, zuivel, brood... Achterliggende doelstellingen van dit zeer snel groeiende initiatief zijn herstel van het vertrouwen en de directe band tussen consumenten en producenten, ondersteuning van de eigen lokale voedselproductie door de kleine boeren, bevordering van een duurzame en rechtvaardige landbouw en van de productie van gezond betrouwbaar voedsel, praktische vorm geven aan het verzet tegen MNO's van de grote agro-industrie met inbegrip van verzet tegen intellectuele eigendomsrechten en genetische en andere manipulaties en mistoestanden (hormonen, pesticiden...), respect en herstel van het milieu, bevordering van een consumentencultuur waarin gegeten wordt van eigen streek en volgens de seizoenen, zo weinig mogelijk consumptie van producten uit derde wereldlanden om de subsistentie van de mensen daar te vrijwaren, herstel van sociale netwerken die in onze geatomiseerde samenleving veelal teniet zijn gedaan¹².

.....

12 De coördinatie van deze Voedselteams is in handen van Elcker-Ik Leuven, Koning Albertlaan 2, 3010 Kessel-lo. Tel.: 016/35 05 51. U kan vragen naar de initiatiefneemster, Jeanneke van de Ven, maar het secretariaat is ook op de hoogte. Momenteel is dit een lokaal initiatief. Het succes is echter dermate overweldigend, dat overwogen wordt om de organisatie uit te breiden tot de hele regio Vlaanderen.

Jeanneke van de Ven is vormingswerkster in Elcker-Ik Leuven en mede-initiatiefnemer van de 'Voedselteams'. Zij is ook actief in Aarde-Werk.